

УДК 533:33

Іван Ткач

Національний університету оборони України

АНАЛІЗ СПРОМОЖНОСТІ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ ДЕРЖАВИ ФУНКЦІОНУВАТИ В ОСОБЛИВИЙ (КРИЗОВИЙ) ПЕРІОД: ДОСВІД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА СТАН СЬОГОДЕННЯ

Анотація. На конкретному історичному матеріалі проаналізовано зміни фінансової політики СРСР напередодні та під час Великої Вітчизняної війни. Визначено можливі напрями, тенденції та закономірності діяльності фінансових органів у ході війни. На підставі проведеного аналізу сформульовано пропозиції щодо визначення можливої організації фінансової системи та врегулювання її діяльності в умовах особливого (кризового) періоду.

Ключові слова: фінанси, податки, особливий період, кризові ситуації, фінансова система, воєнні витрати.

Іван Ткач

АНАЛИЗ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВА ФУНКЦИОНИРОВАТЬ В ОСОБЫЙ (КРИЗИСНЫЙ) ПЕРИОД: ОПЫТ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ И НАСТОЯЩЕЕ

Аннотация. Проанализировано на конкретном историческом материале изменения финансовой политики СССР накануне и во время Великой Отечественной войны. Определены возможные направления, тенденции и закономерность деятельности финансовых органов в ходе войны. На основании проведенного анализа сформулированы предложения относительно определения возможной организации финансовой системы и урегулирования ее деятельности в условиях особенного (кризисного) периода.

Ключевые слова: финансы, налоги, особенный период, кризисные ситуации, финансовая система, военные расходы.

Ivan Tkach

ANALYSIS OF POSSIBILITY OF FINANCIAL SYSTEM OF THE STATE TO FUNCTION IN THE SPECIAL (CRISIS) PERIOD: EXPERIENCE OF GREAT PATRIOTIC WAR AND STATE OF THE PRESENT

Abstract. The author analyzes in a specific historical material change in financial policy of the USSR and on start to the Great Patriotic War. There are basic directions, trends and patterns of financial activity during the war. Based on the analysis was proposed to determine the order of the financial system and regulation of its activity in a special (crisis) period.

Keywords: finances, taxes, special period, crisis situations, financial system, soldiery charges.

Постановка проблеми. Актуальність даної проблематики обумовлена кількома аспектами. Один з них – науковий, який полягає в тому, що діяльність фінансової системи в особливий період досі мало вивчена, відсутні спеціальні економічні та історичні дослідження. Причинами низької уваги науковців до цієї проблеми можна вважати її підвищену складність та обмежену кількість наукових фахових публікацій на цю тему.

Серед головних в діяльності державних інститутів та органів влади залишається питання забезпечення готовності держави до війни. Одним із напрямів розв'язання проблеми є вивчення історичного досвіду, досвіду Другої світової війни, а саме, чи була готова фінансова система СРСР до війни.

Особливу практичну цінність проблема готовності держави, у тому числі і її фінансова система, до діяльності в умовах особливого періоду набула у зв'язку зі світовою фінансовою кризою, що триває досі. Скорочення дохідних статей бюджету, яке викликане різким зменшенням світового попиту на основні продукти експорту держави, робить нинішню ситуацію схожою з тією, що переживав СРСР в роки війни. Ретельне вивчення фінансової політики і практики воєнних років дасть змогу виявити позитивні і негативні сторони, що, можливо, дозволить уникнути помилок у здійсненні антикризових заходів та мобілізації фінансових ресурсів в особливий (кризовий) період.

Перші публікації, що висвітлювали окремі сторони фінансової сфери СРСР, з'явилися у засобах масової інформації ще в роки Великої Вітчизняної війни. Першорядну увагу було приділено мобілізації грошових коштів населення на потреби оборони держави, питанням кредитування населенням воєнних витрат держави [1, 2].

Відразу після закінчення Великої Вітчизняної війни вийшла книга Н. А. Вознесенського про воєнну економіку СРСР [3]. У 1955 р. була опублікована книга К. Н. Плотнікова з історії бюджету СРСР [4].

Єдиною роботою, спеціально присвяченою фінансам періоду Великої Вітчизняної війни, досі залишається праця М. Л. Тамарченко [5]. На початку перебудови, вийшла книга Ю. І. Константи нової [6], предметом якої стали основні напрями податкових та бюджетних реформ в СРСР. Нові підходи до вивчення фінансової системи СРСР присутні в роботі А. В. Анікіна [7], присвяченій світовим фінансовим кризам та способам мобілізації фінансових ресурсів.

Із наведених публікацій можна зробити висновок, що при порівняно високому рівні вивченості економіки СРСР в цілому діяльність і структура фінансової системи досліджені не сповна.

Мета статті. Метою даної статті є простежити на конкретному історичному матеріалі зміни фінансової політики СРСР; виявити основні напрями, тенденції і закономірності діяльності фінансових органів у роки Великої Вітчизняної війни; надати пропозиції щодо визначення можливого порядку організації роботи фінансової системи та врегулювання її діяльності в умовах особливого періоду або кризових ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, фінанси завжди були і є невід'ємною частиною будь-якої економіки, вони наявні в усіх її сферах. Ще міністр фінансів Російської імперії В. Н. Коковцев (1906-1913 рр.) зазначив, що нема іншої області, яка менш піддавалася б нововведенням, як галузь фінансового управління, і нема іншої галузі, в якій всякі невдалі експерименти не проявляли б свого згубного впливу так швидко, як експерименти у галузі фінансів [8]. Спроба радянського керівництва у перші роки Радянської влади, створити абсолютно нову економіку, побудовану на повному запереченні ринкових законів і грошового обігу, закінчилася провалом. Відсутність бюджету, постійна емісія, інфляція, централізований розподіл продуктів і позбавлення виробника господарської ініціативи продемонстрували помилковість та повну нежиттєздатність обраної політики “воєнного комунізму” і змусили владу в 20-х роках перейти до НЕПу [9].

Перемога ідеї про можливість побудови соціалізму в окремо взятій країні означала необхідність форсованої модернізації та створення радянської моделі мобілізаційної економіки. У ході індустріалізації економіки 1930-х р. складалася радянська фінансова

система, відбувалися податкові та структурні реформи фінансових органів. Головною метою Наркомфіну став пошук коштів на інвестування важкої промисловості, а основним завданням – фінансовий контроль над діяльністю підприємств. Із початком Великої Вітчизняної війни робота Наркомфіну та його регіональних підрозділів була підпорядкована гаслу «Все для фронту, все для перемоги!».

Фінансова система СРСР через бюджет, кредит і гроші в період воєнної економіки виконувала такі основні економічні завдання:

- перерозподіл народного доходу країни для фінансування воєнних витрат шляхом мобілізації коштів населення, його поточних доходів і частково довоєнних накопичень;
- перерозподіл матеріальних запасів і резервів у народному господарстві на користь важкої промисловості і насамперед на користь воєнного виробництва;
- здійснення грошового контролю за виробництвом і розподілом суспільного продукту відповідно до потреб воєнного господарства [3].

Американський історик П. Григорі [10] зробив припущення, що основною функцією радянських фінансів був контроль над діяльністю промисловості. Не маючи змоги контролювати і перевіряти все виробництво в натуральній формі, влада ввела його грошовий еквівалент, що й показував керівництву країни плюси та мінуси промислового виробництва і давав можливість регулювати його за допомогою інвестицій.

Функція контролю зберігається і у воєнний час, навіть отримує більшу значимість, але на перше місце виходять завдання масової мобілізації фінансів та їх економії. Таким чином, основними напрямками роботи фінансових органів стали економія і мобілізація грошових коштів, фінансовий контроль у сфері матеріально виробництва та бюджетного планування.

Грошові кошти мобілізували двома способами: податковим і неподатковим. Податкові платежі поділяли на податки з підприємств і організацій, що належали державі (державні доходи). Це, насамперед, податок з обороту та відрахування з прибутку. Головною особливістю цих платежів було те, що фінансові органи практично не брали участі в їх сплаті. Бухгалтерія нараховувала податок і перераховувала суми на рахунки до Держбанку СРСР.

Найбільш складною і трудомісткою було стягнення податкових платежів із населення. Значення цих статей доходів бюджету різко виросло у воєнні роки. Варто зазначити, що податкова система СРСР була дивергенційованою, у ній розрізнялися форми і способи сплати податків з міського та сільського населення. У період війни відбулися зміни в системі оподаткування, виросли старі та було впроваджено нові податки [11, 12].

Так, у 1941 р. було введено податок на неодружених і малосімейних громадян, а з 1 січня 1942 р. в країні введено воєнний податок. Були внесені зміни і в систему місцевих податків і зборів. Указ Президії Верховної Ради СРСР 1942 р. регламентував усі основні місцеві податки і збори: податок з будівель, земельну ренту, збір із власників транспортних засобів, з власників худоби і разовий збір на ринках.

Серед неподаткових форм особливе місце займає державна воєнна позика. Усього в роки війни здійснювали передплату і реалізацію за п'ятьма відкритими держпозиками. Позики випускали терміном на 20 років і склалися з двох випусків: виграшного та відсоткового. Виграшний випуск поширювали серед населення, а відсотковий (4% річних) – серед артілей, товариств, кооперації.

Не менш важливим способом мобілізації коштів були грошово-речові лотереї. Їх проводили у кілька етапів: випуск лотерейних квитків, підписка на квитки й оплата передплати. Виграші за всіма лотереями встановлювали в розмірі 20% від їх номінальної суми. Вартість речових виграшів становила у першій лотереї 5,4%, у другій – 12,4%, третій – 15,3%, четвертій – 14,2%. Власникам лотерейних квитків надавали право одержати вартість виграної речі грошима [4].

Ще одним способом збору коштів на воєнні потреби було створення різних фондів, куди населення могло перераховувати грошові кошти; найбільшим став Фонд оборони. Це були кошти особливого роду: вони не були ні податковими, ні позиковими ресурсами, а

надходили як дар населення. Створення таких фондів ініціювало населення. Фінансові органи не брали активної участі в роботі цих фондів, лише виконували акумулюючу функцію. У Держбанку були відкриті спеціальні рахунки, куди всі бажаючі могли вносити свої пожертвування. Кошти до фондів збирали через систему ощадкас, які приймали і переводили їх на рахунки Держбанку.

Наступним способом мобілізації грошових коштів населення служили вклади в державних трудових ощадних касах. Головними завданнями ощадкас у роки війни стали: залучення нових вкладів і утримання вже наявних, касова робота з платежами населення. Відповідно до рішення уряду з 23 червня 1941 р. було встановлено тимчасові обмеження вилучення вкладів із ощадних кас. Максимальна сума, яку вкладник міг отримати з ощадкаси, становила 200 руб. в місяць. Різке скорочення припливу нових вкладів після початку війни змусило Наркомфін оголосити про те, що всі вклади, внесені після 23 червня 1941 р., видаватимуть в необмежених сумах, за першим запитом вкладника.

Також у роки війни застосовували новий вид вкладу – виграшний. Сума виграшу визначалася величиною внеску і тривалістю зберігання. Разом із тим ощадкасам доручили ще одну функцію – збирання, зберігання та перерахування грошових компенсації за невикористані відпустки. За рішенням уряду всі щорічні відпустки на час війни були скасовані, а компенсації акумулювалися в ощадкасах.

Окрім мобілізації грошових коштів був ще один шлях отримання додаткових доходів до бюджету – скорочення управлінських витрат. Реєстрація управлінського апарату відбувалася щороку. Підприємствам та організаціям, які не пройшли реєстрацію, Держбанк припиняв видачу коштів на зарплату й адміністративні витрати [13].

Усі отримані від мобілізації та економії коштів накопичувалися в бюджетах різних рівнів. Кожен із бюджетів мав певні особливості. Державний бюджет 1941 р. був сформований як бюджет мирного часу, а виконувався в умовах війни. Головна особливість – введення режиму жорстокої економії. Державний бюджет 1942 р. став роком завершення перебудови економіки на воєнний лад. Величезні кошти витрачали на розгортання та запуск у виробництво продукції евакуйованих підприємств.

Якщо простежити виконання бюджетів за роки війни, можна зазначити, що витратні статті ніколи не виконували в повному обсязі. Установка на економію була наявною і в момент складання бюджету, і в ході його виконання.

Зміни державного бюджету СРСР за період війни показано в таблиці.

Як бачимо з таблиці, доходи державного бюджету з 180,2 млрд. руб. у 1940 р. зменшилися до 165 млрд. руб. в 1942 р., у тому числі доходи від соціалістичного господарства зменшилися з 158 млрд. руб. до 108 млрд. руб., або з 87% до 65%. Водночас платежі та внески населення збільшилися з 19 млрд. руб. у 1940 р. до 44,7 млрд. руб. у 1942 р., або з 10,8% до 27% всіх доходів.

Витрати державного бюджету СРСР зросли з 174,4 млрд. руб. в 1940 р. до 182,8 млрд. руб. в 1942 р., в тому числі воєнні витрати зросли з 56,8 млрд. руб. до 108,4 млрд. руб. у 1942 р., або з 32,5% до 59% всіх видатків державного бюджету. У той же час фінансування народного господарства зменшилося з 58,3 млрд. руб. в 1940 р. до 31,6 млрд. руб. в 1942 р., або з 33% до 17% всіх видатків державного бюджету.

Таким чином, при загальному зменшенні доходів бюджету на 8% доходи від соціалістичного господарства, тобто прибуток, зменшилися на 32%, а платежі і внески населення збільшилися на 129%, або в 2,4 рази. Витрати державного бюджету збільшилися на 5%, у тому числі воєнні витрати збільшилися на 91%, а фінансування народного господарства зменшилося на 46%. Замість перевищення, як це було в 1940 р., поточних доходів над поточними витратами в сумі 3,2 млрд. руб., в 1942 р. мало місце перевищення поточних витрат над поточними доходами в сумі 18,9 млрд. руб., які були покриті за рахунок емісії та мобілізації через кредитну систему матеріальних резервів і запасів, створених у народному господарстві СРСР до війни.

Таблиця

Бюджет СРСР (1941-1945 рр.), в млрд. руб.

	1940	1941	1942	1943	1944	1945
<i>видатки</i>						
Економіка	58,3	51,7	31,6	33,1	53,7	74,4
Соціальна політика	40,9	31,4	30,3	37,7	51,3	62,7
Оборона	56,8	83,0	108,4	125,0	137,8	128,2
Управління	6,8	5,1	4,3	5,2	7,4	9,2
Різне	11,6	20,3	8,2	9,0	13,8	24,1
Всього:	174,4	191,4	182,8	210,0	264,0	298,6
<i>доходи</i>						
Податок з обороту	105,9	93,2	66,4	71,0	94,9	123,1
Відрахування з прибутку підприємств	21,7	23,5	15,3	20,1	21,4	16,9
Доходи МТС	2,0	1,4	0,7	0,6	0,7	0,7
Податки з підприємств	3,2	3,1	1,9	2,9	3,4	3,3
Податки з населення	9,4	10,8	21,6	28,6	37,0	39,8
Місцеві податки	1,9	1,3	2,0	3,4	5,8	6,3
Державні позики	11,5	11,5	1,5	25,5	32,6	29,0
Різне (включаючи зовнішні джерела)	24,6	32,1	55,4	52,4	72,9	82,9
Всього:	180,2	177,0	165,0	204,4	268,7	302,0
баланс	5,8	-14,4	-17,0	-5,6	4,7	3,4

Джерело [3, 14].

У 1943 р. разом зі зростанням воєнного господарства відбувалося зміцнення державного бюджету. Доходи зросли до 204,4 млрд. руб. і витрати – до 210,0 млрд. руб., а перевищення поточних витрат над поточними доходами зменшилася до 5,6 млрд. руб., які були покриті емісією, а також матеріальними резервами і запасами минулих років. Доходи від соціалістичного господарства в 1943 р. зросли порівняно з 1942 р. на 14 млрд. руб.; доходи від платежів і внесків населення зросли на 15,4 млрд. руб. Воєнні витрати зросли за рік на 16,6 млрд. руб. Витрати на фінансування народного господарства в 1943 р. залишилися на рівні 1942 р.

У 1944 р. відбулося серйозне зміцнення державного бюджету та фінансового господарства. За цей рік поточні видатки держави, незважаючи на зростання фінансування народного господарства та армії, повністю були забезпечені поточними доходами держави. Отже, в ході Великої Вітчизняної війни розрив між поточними доходами і витратами державного бюджету скорочувався, і в 1944 р. доходи перевищили витрат на 4,7 млрд. руб.

У період воєнної економіки СРСР фінансова система і грошовий обіг держави витримали важкі випробування Другої Світової війни. Зростання і зміцнення воєнного господарства СРСР забезпечили відносну стійкість радянської фінансової системи і грошового обігу.

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Таким чином, у роки Великої Вітчизняної війни фінансові органи виконували функції бюджетного планування, мобілізації та економії грошових коштів, фінансового контролю. Методи роботи фінансової системи в роки війни практично не змінилися. Якщо в довоєнний період кошти збиралися на прискорену модернізацію та індустріалізацію промисловості, то у 1941-1945 рр. – на воєнні потреби. Відпрацьована і налагоджена система збору коштів та перерозподілу фінансових потоків, зазнавши мінімальні зміни, виконала завдання воєнного часу. Якщо в промисловому секторі економіки відбувалися кардинальні перетворення, то фінансова система держави, створена в довоєнний період, не зазнала серйозних якісних змін і показала свою життєздатність.

Аналіз стану та динаміки змін у фінансовій системі СРСР на досвіді Великої Вітчизняної війни дає підстави та науковий матеріал стосовно вимог до фінансової системи України та її готовності діяти у особливий (кризовий) період, а саме:

- однією з головних закономірностей воєнного часу стало зміщення акцентів з платежів підприємств на мобілізацію вільних грошових коштів населення та введення режиму жорсткої економії ресурсів. Це не тільки дало змогу фінансувати воєнні витрати практично сповна, а й допомагало стабілізувати грошовий обіг і боротися з інфляцією шляхом вилучення надлишкової грошової маси, незабезпеченої товарами;

- протягом тривалого періоду питання мобілізації грошових накопичень населення для економіки держави є надзвичайно актуальним для України. Як відомо, із неодноразових підрахунків Національного банку України, на руках у населення в “тіні” перебувають мільярдні накопичення коштів. Використання “тіньових” накопичень населення в економіці держави дасть змогу не тільки відмовитися від зовнішніх позик, кредитів, але і утворити так звану “подушку безпеки” на випадок особливого (кризового) періоду. Однак, залучення цих коштів неможливе без повернення довіри до банківської системи України, що є окремою проблемою, яка виходить за рамки даної статті;

- своєчасність та організованість проведення мобілізації і задоволення потреб оборони держави у фінансових ресурсах, при настанні особливого (кризового) періоду, визначається значною мірою ступенем підготовленості фінансової системи до функціонування в цих умовах;

- фінансова система України в тому вигляді, в якому вона є нині не спроможна буде мобілізувати фінансові ресурси не тільки в особливий період, а й, показала фінансово-економічна криза 2008 р., і в кризовий період;

- законодавчо-нормативна база щодо фінансової системи держави та врегулювання її діяльності в умовах особливого періоду відпрацьована фрагментарно. Законодавчо не визначено поняття “фінансова система в особливий період”. Органами вищої законодавчої та виконавчої влади України було розпочато у 2002 р. розроблення проекту Закону України «Про організацію фінансової системи України в особливий період», який так і не був прийнятий. Відновлення роботи в цьому напрямку розпочалося у 2011 р., де відпрацьований новий проект Закону України «Про фінансову систему України в особливий період» від 26. 04. 11 р. № 8442, але даний проект закону досі не ухвалила Верховна Рада України.

При розробленні нормативної бази щодо функціонування фінансової системи держави в особливий (кризовий) період слід враховувати власний історичний і загальносвітовий досвід, а саме: фінансова система мирного часу має при настанні особливого (кризового) періоду залишатися стабільною і бути спроможною без суттєвих структурних та організаційних змін максимально швидко мобілізувати фінансові ресурси для забезпечення потреб держави.

Використана література:

1. Бодров М. Народные сбережения в СССР // Большевик. – 1941. – № 3–4.
2. Зверев А. Великая Отечественная война и роль государственных займов // Большевик. – 1943. – № 9.
3. Вознесенский Н. А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. А. Вознесенский. – М., 1948. – 192 с.
4. Плотников К. Н. Очерки истории бюджета Советского государства / К. Н. Плотников. – М., 1955. – С. 317.
5. Тамарченко М. Л. Советские финансы в период Великой Отечественной войны / М. Л. Тамарченко. – М., 1967. – С. 82.
6. История финансов СССР: Учебное пособие. / Ю. Н. Константинова. – М.: Изд-во ВЗФЭИ, 1987. – 101 с.
7. Аникин А. В. История финансовых потрясений. Российский кризис в свете мирового опыта / А. В. Аникин. – М., 2002. – 448 с.
8. Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов / В. М. Пушкарева. – М., 2001. – 255 с.
9. Лановик Б. Д. та ін. Історія господарства: Україна і світ: Підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. За ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вища шк., 1995. – 480 с.
10. Грегори П. Политическая экономия сталинизма / П. Грегори – М.: РОССПЭ, 2008. – 400 с.

11. Корнилов, Г. Е. Уральская деревня в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / Г. Е. Корнилов. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. — 223. — С. 13.
12. Палецких Н. П. Социальная политика на Урале в период Великой Отечественной войны / Н. П. Палецких. — Челябинск: ЧГАУ, 1995. — 150 с.
13. Ивлев Н. Н. Деятельность финансовых органов Челябинской области в годы великой отечественной войны / Н. Н. Ивлев // Вестник Челябинского государственного университета. — 2009. — № 37 (175). — История. Вып. 36. — С. 102–108.
14. Лебедев А. М. Исторический экскурс: Финансовая система СССР в годы Великой отечественной войны [Электронный ресурс] / А. М. Лебедев // Электронный научный журнал “Проблемы региональной экономики”. — Выпуск 2008. — Т.3. — Режим доступа до журн.: http://regec.ru/articles/index.php?infoblock_id=57.

Статтю отримано 12 жовтня 2011 року.

Рецензію на статтю отримано від начальника кафедри економіки та фінансового забезпечення полковника В. І. МІРНЕНКО.